

Правові аспекти підвищення ефективності державного управління у сфері охорони територій та об'єктів природно-заповідного фонду України

О.М. Ковтун,
викладач
(Академія адвокатури України)

Основними напрямками державної політики України в галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки, затвердженими постановою Верховної Ради України від 5 березня 1998 року, заповідну справу проголошено пріоритетним напрямом державної політики в галузі охорони довкілля і раціонального використання природних ресурсів¹.

Ефективність правової охорони територій та об'єктів природно-заповідного фонду (далі – ПЗФ) залежить від чіткої і скоординованої системи державного управління ними.

В. Л. Мунтян і Ю. С. Шемшученко, досліджуючи проблему державного управління природно-заповідними територіями та об'єктами, вказують на проблему його децентралізації, що виявляється у підпорядкуванні цих територій та об'єктів п'яти різним відомствам^{2,3}. До речі, вказана проблема існує в Україні і донині.

Окремі функції державного управління, яке є елементом правового режиму охорони територій та об'єктів ПЗФ, були предметом дослідження у працях вітчизняних науковців: проблему проведення екологічної експертизи ґрунтовно дослідив В.І. Андрейцев⁴, здійснення екологічного прогнозування – О.О. Бакай⁵, екологічного контролю – О.К. Голіченков⁶, екологічного ліцензування – І.Л. Радик⁷, екологічного моніторингу – С.В. Шарапова⁸.

Однак спеціального наукового дослідження, присвяченого державному управлінню у сфері охорони територій та об'єктів ПЗФ України, на сьогодні у вітчизняній науці не існує.

Завданнями даної статті є дослідження правових аспектів здійснення державного управління у сфері охорони територій та об'єктів ПЗФ України і зазначення шляхів підвищення його ефективності.

Під державним управлінням природокористуванням і охороною навколишнього природного середовища розуміється виконавчо-розпорядча діяльність державних органів, спрямована на забезпечення раціонального природокористування і ефективної природоохорони⁹.

Різновидом державного управління охороною навколишнього природного

середовища є державне управління територіями та об'єктами ПЗФ України як елемент правового режиму охорони цих територій та об'єктів, яке можемо визначити як врегульований нормами природно-заповідного права вид діяльності компетентних державних органів, спрямований на забезпечення організації охорони, ефективного використання ПЗФ України, відтворення його природних комплексів та об'єктів з метою збереження для нинішнього і прийдешніх поколінь.

Екологічне законодавство України встановлює систему державних органів управління в галузі охорони навколишнього природного середовища: Кабінет Міністрів України, Ради та їх виконавчі і розпорядчі органи, а також спеціально уповноважені на те державні органи по охороні навколишнього природного середовища і використанню природних ресурсів та інші державні органи відповідно до законодавства України (ч. 2 ст. 16 Закону України "Про охорону навколишнього природного середовища"¹⁰), до яких належать Президент України, Уряд Автономної Республіки Крим, місцеві державні адміністрації.

Згідно із ст. 53 Закону "Про ПЗФ України"¹¹ рішення про створення територій та об'єктів ПЗФ загальнодержавного значення приймається Президентом України. Однак Конституція України забезпечення проведення політики у сфері охорони природи покладає на Кабінет Міністрів України (п. 3 ст. 116). П. "є" ст. 17 Закону України "Про охорону навколишнього природного середовища" відносить прийняття рішень про організацію територій та об'єктів ПЗФ загальнодержавного значення до компетенції Уряду

України. Отже, виходячи з положень Конституції та Закону "Про охорону навколишнього природного середовища", питання створення та резервування цінних для заповідання територій та об'єктів ПЗФ мають бути віднесені до повноважень Кабінету Міністрів України шляхом внесення відповідних змін до Закону "Про ПЗФ України".

Відповідно до п.п. 1, 2 Указу Президента України "Про заходи щодо підвищення ефективності державного управління у сфері охорони навколишнього природного середовища та використання природних ресурсів" від 15 вересня 2003 р.¹² Мінекоресурсів України реорганізується в Міністерство охорони навколишнього природного середовища України та Державний комітет природних ресурсів України. Спочатку управління заповідною справою передавалося Державному комітету природних ресурсів України, що було нелогічним кроком, оскільки території та об'єкти ПЗФ не є природними ресурсами, а належать до особливо охоронюваних природних територій. Подібні "нововведення" порушували вітчизняне законодавство, зокрема, ч. 3 ст. 16 Закону "Про охорону навколишнього природного середовища" та ч.1 ст.11 Закону "Про ПЗФ України", відповідно до яких спеціально уповноваженим органом державного управління в галузі організації, охорони та використання ПЗФ є Міністерство охорони навколишнього природного середовища, а не спеціально уповноважений комітет "з геологічного вивчення та використання надр". З метою приведення Указу Президента України від 15 вересня 2003 р. № 1039 у відповідність з чинним законодавством до нього було внесено зміни, а саме: функції управління у сфері

заповідної справи передано Міністерству охорони НПС України – спеціально уповноваженому центральному органу виконавчої влади з питань охорони НПС¹³, у складі якого діє Державна служба заповідної справи.

Державними органами, у підпорядкуванні яких перебувають території та об'єкти ПЗФ, є: Державний комітет природних ресурсів України (йому підпорядковується 39% усіх територій та об'єктів ПЗФ), Держлісгосп України (32%), НАН України (13%), УААН (3%), Мінагрополітики України (3%), Держкомводгосп України (0,3%). Канівський природний заповідник підпорядковується Київському національному університету ім. Тараса Шевченка; Кримський природний заповідник та Азово-Сиваський національний природний парк – Державному управлінню справами при Президенті України (раніше вони підпорядковувалися Держлісгоспу України).

Постанова Верховної Ради України від 23 грудня 1993 року визнала за необхідне заповідники та національні природні парки, що створюються, підпорядковувати Міністерству охорони навколишнього природного середовища України¹⁴, однак створені після її прийняття Рівненський природний заповідник (1999 рік)¹⁵ і національний природний парк “Сколівські Бескиди” (1999 рік)¹⁶ були підпорядковані Державному комітету лісового господарства.

В Основних напрямках державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки¹⁷ зазначається, що удосконалення правових основ управління і контролю в галузі екології має бути спрямоване на реорганізацію системи органів управління

природними ресурсами та наступну інтеграцію функцій управління в галузі використання природних ресурсів в єдину функціональну систему.

Вдосконалення системи державного управління в сфері заповідної справи передбачено Програмою перспективного розвитку заповідної справи в Україні (“Заповідники”)¹⁸, у якості першочергових завдань оптимізації мережі територій та об'єктів ПЗФ, подальшого розвитку заповідної справи в Україні.

Важливим напрямом вдосконалення системи державного управління в сфері заповідної справи залишається уніфікація цієї системи, тобто підпорядкування всіх територій та об'єктів ПЗФ України єдиному спеціально уповноваженому органу – центральному органу виконавчої влади з питань екології та природних ресурсів, якому сьогодні з чотирьох біосферних заповідників підпорядкований лише один; з сімнадцяти природних заповідників – чотири; з дванадцяти національних природних парків лише три перебувають в іншому підпорядкуванні.

Необхідність уніфікації державного управління у заповідній справі у якості своєї програми-максимум у сфері вдосконалення державного управління територіями та об'єктами ПЗФ України підтверджується наступними аргументами:

1. Міністерства, державні комітети та установи, які здійснюють переважно господарчі, наукові, освітні та освітньо-наукові функції, з об'єктивних причин не спроможні забезпечити ефективне управління територіями та об'єктами ПЗФ України. У Положеннях про ці органи не передбачено норм про охо-

рону природних територій та об'єктів, адже не можуть бути поєднані в межах одного органу функції проведення політики у сфері, наприклад, мисливського господарства і охорона територій та об'єктів ПЗФ, які сьогодні виконує Держлісгосп. Функцію охорони та збереження територій та об'єктів ПЗФ, підпорядкованих Держлісгоспу, фактично виконує служба державної лісової охорони, а не служба державної охорони ПЗФ України.

2. Своєчасне володіння достовірною інформацією про території та об'єкти ПЗФ можливе лише за наявності єдиного державного органу управління ними.

3. Території та об'єкти ПЗФ, підпорядковані Держлісгоспу, Держводгоспу і Мінагрополітики і майже зовсім не використовуються у науково-дослідних цілях. Літописи природи, які ведуться в цих установах, не відповідають сучасному рівню розвитку природничої науки. Здебільшого вони мають звітний характер і не відображають динаміку наукових природознавчих досліджень відповідного регіону, тоді як території та об'єкти ПЗФ, підпорядковані академічним науковим установам (НАНУ, УААН) являють собою наукові полігони, свого роду лабораторії в природі: ці території та об'єкти використовують переважно у науково-дослідних цілях, забуваючи про інші види їхнього використання, передбачені ст. 9 Закону України "Про ПЗФ України" (у природоохоронних, оздоровчих та інших рекреаційних цілях, освітньо-виховних цілях, для потреб моніторингу навколишнього природного середовища).

4. У зв'язку з відсутністю підпорядкування територій та об'єктів ПЗФ України єдиному державному органу послаблюється контроль у відповідній

галузі, координація наукових досліджень тощо.

5. Децентралізація управління територіями та об'єктами ПЗФ України дала змогу Президенту України підпорядкувати Державному управлінню справами Президента України унікальні природні території – Кримський природний заповідник та Азово-Сиваський національний природний парк, і ці протиправні дії залишилися непоміченими й не доведені до відома широкої громадськості.

Цілі та завдання державного управління територіями та об'єктами ПЗФ як елементу правового режиму охорони реалізуються за допомогою здійснення функцій управління.

Функції державного управління заповідною справою – основні напрями діяльності державних органів у сфері організації, охорони, ефективного використання ПЗФ України, відтворення його природних комплексів та об'єктів.

Відповідно до ст. 16 Закону України "Про охорону навколишнього природного середовища" управління охороною навколишнього природного середовища полягає у здійсненні в цій галузі функцій спостереження, дослідження, екологічної експертизи, контролю, прогнозування, програмування, інформування та іншої виконавчо-розпорядчої діяльності.

Вважаємо, що основними функціями державного управління територіями та об'єктами ПЗФ України як елементу правового режиму охорони цих територій та об'єктів є введення до державного кадастру територій та об'єктів ПЗФ і здійснення їх моніторингу.

Розглянемо ці функції управління детальніше.

Однією з основних функцій управління територіями та об'єктами ПЗФ

є ведення їх обліку, що проводиться у формі ведення кадастру – систематизованого банку кількісних і якісних даних щодо певного об’єкта.

Згідно зі ст. 23 Закону України “Про охорону навколишнього природного середовища” для обліку кількісних, якісних та інших характеристик природних ресурсів, обсягу, характеру та режиму їх використання ведуться державні кадастри природних ресурсів.

Законом України “Про ПЗФ України” передбачено ведення державного кадастру територій та об’єктів ПЗФ. визначено його як систему необхідних і достовірних відомостей про природні, наукові, правові й інші характеристики територій та об’єктів, що входять до складу ПЗФ (ст. 56 Закону).

Ведення державного кадастру територій та об’єктів ПЗФ здійснюється з метою оцінки складу та перспектив розвитку ПЗФ, оцінки стану територій та об’єктів, що входять до нього, організації їх охорони та ефективного використання, планування наукових досліджень, а також забезпечення державних органів, заінтересованих підприємств, установ та організацій відповідною інформацією, необхідною для вирішення питань соціально-економічного розвитку, розміщення продуктивних сил та в інших цілях, передбачених законодавством України (ст. 57 Закону).

Відповідно до ст. 58 Закону зміст державного кадастру територій та об’єктів ПЗФ становлять відомості про правовий статус, належність, режим, географічне положення, кількісні і якісні характеристики цих територій та об’єктів, їх природоохоронну, наукову, освітню, виховну, рекреаційну й іншу цінність.

Державний кадастр територій та об’єктів ПЗФ ведеться центральним органом виконавчої влади з питань екології та природних ресурсів і його органами на місцях.

Первинний облік кадастрових відомостей щодо територій та об’єктів ПЗФ здійснюється адміністраціями природних заповідників, біосферних заповідників, національних природних парків, регіональних ландшафтних парків, ботанічних садів, дендрологічних парків, зоологічних парків загальнодержавного значення, а також підприємствами, установами та організаціями, у віданні яких перебувають інші території та об’єкти ПЗФ, за їх рахунок.

Формами кадастрової документації є картки первинного обліку і державні кадастри територій та об’єктів ПЗФ міст, районів, областей, Автономної Республіки Крим та України (ст. 59 Закону). Отже, крім державного кадастру територій та об’єктів ПЗФ, чинне природно-заповідне законодавство передбачає існування регіональних (на рівні Автономної Республіки Крим, областей, м. Києва та м. Севастополя) і місцевих (на рівні міст, районів) кадастрів цих територій та об’єктів. Такий поділ уявляється нелогічним, оскільки, крім міст і районів, адміністративно-територіальними одиницями місцевого рівня є також райони в містах, селища та села. Юридичною підставою ведення регіональних кадастрів природних ресурсів є Положення про них, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 28 грудня 2002 р.¹⁹, однак ведення регіональних кадастрів територій та об’єктів ПЗФ у ньому не передбачено.

Програмою перспективного розвитку заповідної справи в Україні (“Запо-

відники”) від 22 вересня 1994 року²⁰ було передбачено прискорити створення державного кадастру територій та об’єктів ПЗФ України, але конкретні роботи у цьому напрямі були розпочаті відповідно до наказу Міністерства охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки України “Про організацію ведення Державного кадастру ПЗФ України” від 5 травня 1998 року.

Згідно з цим наказом забезпечення ведення державного кадастру територій та об’єктів ПЗФ доручено Головному управлінню національних природних парків і заповідної справи (нині – Державна служба заповідної справи).

Заповнення карток первинного обліку територій та об’єктів ПЗФ достовірною інформацією неможливе без інвентаризації цих територій та об’єктів, яку Верховна Рада України рекомендувала Кабінету Міністрів України провести до 1 січня 2003 р., однак вона до сьогодні не проведена.

Для деяких установ ПЗФ на сьогодні відсутні проекти організації їх території і у зв’язку з цим відсутні дані про їх функціональне зонування, розподіл земель за землекористувачами і землевласниками, за угіддями тощо. Тому ведення достовірного кадастру на сьогодні неможливе.

Отже, поки що державний кадастр територій та об’єктів ПЗФ не ведеться. Це пояснюється низьким рівнем фінансування, матеріально-технічного забезпечення, відсутністю необхідних нормативно-правових актів, які б регламентували процедуру, механізм ведення кадастру.

Враховуючи все вищезазначене, уявляється за необхідне на наступному етапі робіт щодо налагодження веден-

ня державного кадастру територій та об’єктів ПЗФ прийняття на рівні Уряду Порядку створення і ведення державного кадастру територій та об’єктів ПЗФ України, Порядку створення і ведення регіональних і місцевих кадастрів територій та об’єктів ПЗФ України; на рівні центрального органу виконавчої влади з питань екології та природних ресурсів – Інструкції про зміст і складання документації державного кадастру територій та об’єктів ПЗФ України і Методичних рекомендацій (вказівок) щодо здійснення інвентаризації та обстеження територій і об’єктів ПЗФ України.

Однією із передумов одержання достовірної інформації про стан територій та об’єктів ПЗФ є систематичне здійснення їх моніторингу. Без систематичного проведення моніторингу одержати повноцінні і об’єктивні дані, які можуть бути покладені в основу кадастру, не можна.

Здійснення моніторингу територій та об’єктів ПЗФ є важливою самостійною функцією державного управління ними як елементу правового режиму охорони цих територій та об’єктів.

У визначенні ПЗФ, закріпленому Законом України “Про ПЗФ України” у якості одного із завдань створення ПЗФ називається забезпечення фонового моніторингу навколишнього природного середовища.

Статтею 9 Закону України “Про ПЗФ України” передбачено, що території та об’єкти ПЗФ можуть використовуватися для потреб моніторингу навколишнього природного середовища. Організація систематичних спостережень за станом заповідних природних комплексів і об’єктів визнається одним із шляхів збереження територій та

відники”) від 22 вересня 1994 року²⁰ було передбачено прискорити створення державного кадастру територій та об’єктів ПЗФ України, але конкретні роботи у цьому напрямі були розпочаті відповідно до наказу Міністерства охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки України “Про організацію ведення Державного кадастру ПЗФ України” від 5 травня 1998 року.

Згідно з цим наказом забезпечення ведення державного кадастру територій та об’єктів ПЗФ доручено Головному управлінню національних природних парків і заповідної справи (нині – Державна служба заповідної справи).

Заповнення карток первинного обліку територій та об’єктів ПЗФ достовірною інформацією неможливе без інвентаризації цих територій та об’єктів, яку Верховна Рада України рекомендувала Кабінету Міністрів України провести до 1 січня 2003 р., однак вона до сьогодні не проведена.

Для деяких установ ПЗФ на сьогодні відсутні проекти організації їх території і у зв’язку з цим відсутні дані про їх функціональне зонування, розподіл земель за землекористувачами і землевласниками, за угіддями тощо. Тому ведення достовірного кадастру на сьогодні неможливе.

Отже, поки що державний кадастр територій та об’єктів ПЗФ не ведеться. Це пояснюється низьким рівнем фінансування, матеріально-технічного забезпечення, відсутністю необхідних нормативно-правових актів, які б регламентували процедуру, механізм ведення кадастру.

Враховуючи все вищезазначене, уявляється за необхідне на наступному етапі робіт щодо налагодження ведення

державного кадастру територій та об’єктів ПЗФ прийняття на рівні Уряду Порядку створення і ведення державного кадастру територій та об’єктів ПЗФ України, Порядку створення і ведення регіональних і місцевих кадастрів територій та об’єктів ПЗФ України; на рівні центрального органу виконавчої влади з питань екології та природних ресурсів – Інструкції про зміст і складання документації державного кадастру територій та об’єктів ПЗФ України і Методичних рекомендацій (вказівок) щодо здійснення інвентаризації та обстеження територій і об’єктів ПЗФ України.

Однією із передумов одержання достовірної інформації про стан територій та об’єктів ПЗФ є систематичне здійснення їх моніторингу. Без систематичного проведення моніторингу одержати повноцінні і об’єктивні дані, які можуть бути покладені в основу кадастру, не можна.

Здійснення моніторингу територій та об’єктів ПЗФ є важливою самостійною функцією державного управління ними як елементу правового режиму охорони цих територій та об’єктів.

У визначенні ПЗФ, закріпленому Законом України “Про ПЗФ України” у якості одного із завдань створення ПЗФ називається забезпечення фонового моніторингу навколишнього природного середовища.

Статтею 9 Закону України “Про ПЗФ України” передбачено, що території та об’єкти ПЗФ можуть використовуватися для потреб моніторингу навколишнього природного середовища. Організація систематичних спостережень за станом заповідних природних комплексів і об’єктів визнається одним із шляхів збереження територій та

об'єктів ПЗФ (ст. 8 Закону України “Про ПЗФ України”). У якості одного із завдань біосферних заповідників передбачено здійснення фонового екологічного моніторингу (ст. 17). Однак спеціальна стаття про моніторинг територій та об'єктів ПЗФ у законі відсутня.

Програма перспективного розвитку заповідної справи в Україні (“Заповідники”)²¹ містить окремий розділ, присвячений використанню територій та об'єктів ПЗФ для здійснення моніторингу навколишнього природного середовища.

Отже, природно-заповідне законодавство України не містить поняття та механізму проведення моніторингу територій та об'єктів ПЗФ.

Проаналізувавши положення чинного екологічного законодавства, з метою оптимізації державної системи моніторингу довкілля та удосконалення державного управління територіями та об'єктами ПЗФ, вважаємо за необхідне закріпити положення про необхідність проведення моніторингу територій та об'єктів ПЗФ у Законі України “Про ПЗФ України”. Подібну пропозицію висловлює також С. В. Шарапова у своєму дисертаційному дослідженні²².

Пропонуємо доповнити Закон України “Про ПЗФ України” розділом VIII¹ “Державний моніторинг територій та об'єктів ПЗФ” такого змісту:

“Ст. 59¹. Призначення державного моніторингу територій та об'єктів ПЗФ.

Державний моніторинг територій та об'єктів ПЗФ – це система спостережень, збирання, оброблення, збереження та аналізу інформації про стан цих територій та об'єктів, прогнозування його змін та розробки науково обґрунто-

ваних рекомендацій для прийняття відповідних рішень.

Державний моніторинг територій та об'єктів ПЗФ є складовою частиною державної системи моніторингу довкілля.

Ст. 59². Порядок здійснення державного моніторингу територій та об'єктів ПЗФ.

Державний моніторинг територій та об'єктів ПЗФ здійснюється центральним органом виконавчої влади з питань екології та природних ресурсів та його спеціальними підрозділами.

Порядок здійснення державного моніторингу територій та об'єктів ПЗФ визначається Кабінетом Міністрів України”.

З метою забезпечення здійснення державного моніторингу територій та об'єктів ПЗФ, а також з метою оптимізації державного управління ПЗФ необхідно розробити і затвердити на рівні Уряду України Порядок здійснення державного моніторингу територій та об'єктів ПЗФ України. У зазначеному нормативно-правовому акті необхідно закріпити поняття та мету проведення моніторингу територій та об'єктів ПЗФ, визначити його об'єкти, а також суб'єктний склад ведення моніторингу територій та об'єктів ПЗФ, основні принципи та механізм (процедуру) проведення моніторингу територій та об'єктів ПЗФ.

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що державне управління як елемент правового режиму територій та об'єктів ПЗФ України та засіб їх охорони потребує удосконалення, основні напрями якого запропоновані вище.

- ¹ Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 38–39. – С. 248.
- ² Мунтян В. Л. Правові проблеми раціонального природокористування. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1973. – С. 56.
- ³ Шемишченко Ю.С. Закон охороняє природу. – К.: Вид-во політ. літ-ри України, 1975. – С. 52–53.
- ⁴ Андрейцев В. И. Теоретические проблемы правового обеспечения эффективности экологической экспертизы: Автореф. дис... докт. юрид. наук. – Харьков, 1992. – 43 с.
- ⁵ Бакай О.О. Правове забезпечення екологічного прогнозування. Дис... канд. юрид. наук. / Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. – Х., 2002. – 181 с.
- ⁶ Голиченков А.К. Экологический контроль: теория, практика правового регулирования. – М.: Изд-во МГУ, 1991. – 136 с.
- ⁷ Радик И. Л. Правовые проблемы экологического лицензирования. Дис... канд. юрид. наук. / Национальная юридическая академия им. Ярослава Мудрого. – Х., 2001. – 178 с.
- ⁸ Шарапова С.В. Правове забезпечення екологічного моніторингу в Україні. Дис... канд. юрид. наук. / Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. – Х., 2002. – 160 с.
- ⁹ Дмитренко І. А. Екологічне право України. Підручник. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – С. 102.
- ¹⁰ Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 41. – С. 546; 1993. – № 26. – С. 277; 1996. – № 15. – Ст. 70; 1998. – № 11–12. – Ст. 41; 1998. – № 34. – Ст. 230; Урядовий кур'єр. – 18 червня 2003 р. – № 110.
- ¹¹ Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 34. – Ст. 502; 1993. – № 10. – С. 76; 1993. – № 26. – С. 227; Урядовий кур'єр. – 19 січня 2000 р.
- ¹² Урядовий кур'єр. – 2003. – 24 вересня. – № 178.
- ¹³ Урядовий кур'єр. – 17 березня 2004 р. – № 50.
- ¹⁴ Про впорядкування управління заповідниками та національними природними парками. Постанова Верховної Ради України від 23 грудня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 12. – С. 62.
- ¹⁵ Про створення Рівненського природного заповідника. Указ Президента України від 3 квітня 1999 р. № 356/99 // Збірник Указів Президента України. – Вип. 2. – Ч. I. – К., 1999. – С. 7–9.
- ¹⁶ Про розширення території Шацького національного природного парку. Указ Президента України від 16 серпня 1999 р. № 992/99 // Офіційний вісник України. – 1999. – № 33. – С. 1712.
- ¹⁷ Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 38–39. – С. 248.
- ¹⁸ Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 48. – С. 430.
- ¹⁹ Офіційний вісник України. – 2002. – № 1. – С. 10.
- ²⁰ Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 48. – С. 430.
- ²¹ Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 48. – С. 430.
- ²² Шарапова С.В. Правове забезпечення екологічного моніторингу в Україні. Дис... канд. юрид. наук. / Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. – Х., 2002. – С.121.

Рекомендовано кафедрою
земельного та екологічного права ААУ